

Drie eeuwen straatverlichting

Van olielamp tot PNEM

Eddy Smits *

Iedereen vindt het tegenwoordig doodgewoon om 's avonds door een goedverlichte straat te lopen. Voor vroegere stadsbewoners was dit echter een ongekende luxe.

Tot het jaar 1684 kende Den Bosch geen openbare straatverlichting. Er bestond alleen het voorschrift dat ieder, die na het invallen van de duisternis uitging, een brandende lantaarn bij zich moest dragen.¹

In 1684 besloot het stadsbestuur openbare straatverlichting in te voeren. Dit geschiedde met olielantaarns, een vrij nieuwe uitvinding uit het jaar 1667 van de Amsterdammer Jan van der Heyden.

De aanlegkosten van 450 straatlantaarns bedroegen rond de f 3400,=. Behalve een opziener nam de stad 4 vullers en 18 aanstekers in dienst. Iedere aansteker had de zorg voor 25 lantaarns, die elke avond binnen een kwartier moesten branden.² Het stadsbestuur besteedde het opziensambt openbaar aan tegelijk met het onderhoud, het vullen en het aansteken. Enige tijd later werd de opzichter vast aangesteld en besteedde het stadsbestuur de levering van olie aan. De straatverlichting kostte de stad jaarlijks zo'n f 3000,=.

Overgang op gas

Eeuwenlang werd de stad verlicht met olielampen. In het midden van de negentiende eeuw kwam hierin verandering. Gemeten naar de lichtopbrengst was het nieuwe gaslicht vele malen beter dan de olielamp. Ook een efficiëntere bediening en de steeds lagere prijs van het gas speelden een rol om van olie op gas over te schakelen. De olieverlichting leverde voor het onderhoud vaak problemen op.

Wel was voor de nieuwe verlichtingsmethode een infrastructuur nodig: een gasfabriek en een buizenstelsel. Door een concessie aan een particulier kwamen de aanlegkosten voor rekening van de exploitant en niet op het bord van de gemeente. Particuliere gasmaatschappijen waren vaak bereid om de gasprijs voor de overheid fors te

Nieuwjaarswens van de lantaarnaanstekers uit 1815. Getoond wordt hoe de lantaarnvullers bezig zijn met het vullen van een olielamp. Door middel van een katrol kon de boven de straat gespannen lamp naar beneden worden gehaald. (Origineel: Stadsarchief)

verlagen, als ze daarmee een concessie konden binnenhalen. Een ander voordeel voor de gemeente was een besparing op de personele kosten van de lantaarnaanstekers, aangezien het aansteken nu minder tijd kostte. Vóór 1847 besloten vrijwel alle Nederlandse steden met meer dan 15.000 inwoners om hun straten door gaslantaarns te verlichten of honoreerden ze verzoeken tot oprichting van een gasfabriek. In vestingsteden als Groningen, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Breda en Deventer hield het Rijk de aanleg van de openbare gasverlichting en de bouw van steenkolengasfabrieken echter tot het einde van de jaren veertig van de negentiende eeuw tegen. Daar kon gaslicht dus pas ná 1850 worden ingevoerd.³ Gas werd hoofdzakelijk voor verlich-

Gezicht op de Pensmarkt rond 1850. De omgeving van de Markt wordt hier nog verlicht met twee olie(span)lampen.
Tekening: baron A. de Peellaert, steendruk: J. Sturm.
(Foto: Stadsarchief)

ting gebruikt. In 1854 kreeg 's-Hertogenbosch zijn eerste (particuliere) gasfabriek. Deze sloot met de gemeente een contract over de levering van (steenkolen)gas voor de straatverlichting. Dat jaar werd een begin gemaakt met het vervangen van tot dan toe gebruikte olielampen door gaslantaarns.

De eerste jaren regende het klachten over het gaslicht. Geleidelijk trad enige verbetering op. In 1865 waren er ten behoeve van de openbare verlichting 308 gaslantaarns voor vol licht en 225 voor half licht in gebruik. In 1883 verscheen een grote lantaarn op de Markt, in de volksmond 'De Lange Sijn' genaamd.⁴

Een gemeentelijk gasbedrijf

Klachten over prijs en kwaliteit van het gas hielden aan. De Kamer van Koophandel verweet de directie van de gasfabriek dat zij van haar monopoliepositie misbruik maakte door levering van duur en slecht licht.

In 1887 zegde de gemeente de concessie, die nog tot

1 juli 1889 liep, op en ging over tot oprichting van een eigen gasfabriek. De gasdistributie bleek een lucratieve zaak; derhalve aanlokkelijk voor tal van gemeenten. Die waren daarmee ook af van vaak langdurige twisten tussen gemeente, particulieren en de gasfabriek over de prijs van het gas en de geleverde kwaliteit.

Per 1 januari 1890 ging de gasverlichtingsdienst in gemeentehanden over.

Op die datum werden er ook 98 nieuwe straatlantaarns in bedrijf gesteld, alle geplaatst in de buitenwijken, op de wallen, in plantsoenen en bij de toegangen naar de stad. 'Deze zeer groote verbetering heeft echter niet onvermengden bijval gevonden, juist de bijgeplaatste lantaarns zijn dagelijks het mikpunt van de grofste baldadigheid en geen dag gaat er voorbij waarop niet aan glasruiten en branders schade wordt toegebracht vooral door het werpen met steenen'.⁵ Ondanks dit vandalisme bleef het aantal lantaarns gestaag groeien. In 1892 waren er al 516: 430 nachtlantaarns, 69 avondlantaarns, 13 lantaarns die

alleen 's zomers brandden. Als extra service aan concertgangers werden er 4 lantaarns in de nabijheid van het Concertgebouw geplaatst en wel op de Kalkbrug en de Zevensteense brug. Zij deden alleen dienst op concertavonden.

Technische verbeteringen

In 1894 vonden experimenten plaats met het nieuwe gasgloeilicht. Deze uitvinding bracht een ware revolutie in de gasverlichting teweeg. Het gloeikousje gaf niet alleen een veel beter en helderder licht dan de open vlam, het verbruikte ook veel minder gas. Bij een straatlantaarn die met een open vlam circa 180 liter gas per uur verbrandde, daalde het verbruik tot circa 85 liter per uur als een gloeikousje was aangebracht.

Een van de eerste elektrische spanlampen, hier op de hoek van de Nieuwstraat. De hele aangrenzende Hinthamerstraat was van een dergelijke verlichting voorzien.

(Foto: Stadsarchief, coll. Eickholt)

Acht lantaarns werden hiermee uitgerust. Aangezien de resultaten bevredigend waren, kreeg het experiment spoedig uitbreiding. In 1898 was het aantal nachtlantaarns met gasgloeilicht al uitgegroeid tot 298, op een totaal van 617.

De invoering van de zogenaamde Ritterlantaarn betekende in die jaren een verdere verbetering van de straatverlichting. Het tot dan toe gebruikte model was vierkant en voorzien van vlakke ruiten. De Ritterlantaarn had echter een ronde glasmantel, zodat er geen schaduwen ontstonden en het licht onbelemmerd naar alle kanten kon uitstralen. Bovendien was de lantaarn voorzien van een reflector.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond er een tekort aan kolen, nodig voor de gasproductie. De kolenschaarste maakte een bezuiniging op het gasgebruik noodzakelijk. Derhalve werd in december 1916 meer dan de helft van de straatlantaarns buiten gebruik gesteld; het jaar daarop volgden de meeste andere.

Omschakeling op elektriciteit

Rond 1880 deed elektriciteit als de modernste lichtbron haar intrede. Nijmegen was in 1886 de eerste Nederlandse gemeente met elektrische straatverlichting. Het drukke scheepvaartverkeer op de Waal en de onmogelijkheid gasbuizen in de kade te leggen dwongen tot het gebruik van elektrisch licht als enig alternatief.

De meeste Nederlandse gemeenten gingen pas in de twintigste eeuw op elektrische straatverlichting over. 's-Hertogenbosch toonde zich zo enthousiast over de nieuwe lichtbron, dat het zelf een elektriciteitscentrale wilde exploiteren. De mogelijke winst die hiermee te behalen viel, speelde daarbij een grote rol. De regering floot het gemeentebestuur echter terug, door in 1917 te bepalen dat de Provinciale Noordbrabantse Elektriciteits Maatschappij (P.N.E.M.) het monopolie op de elektriciteitsopwekking kreeg.⁶ Als (lucratieve) troost mocht de gemeente wel de distributie in eigen hand houden. Het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf ging per 1 juli 1920 van start.

De komst van elektriciteit betekende dat ook de openbare straatverlichting vanaf 1921 geleidelijk werd omgebouwd van gas naar elektriciteit.

Vanwege de kosten elektrificeerde de stad aanvankelijk alleen de verlichting in de belangrijkste straten van het centrum en de omgeving van het station voor een bedrag van f 40.000,-. De primeur van elektrische straatverlichting lag echter niet in het 'oude' centrum, maar in de nieuwbouwwijken 'De Muntel' en 'De Bossche Pad'. Daar werden op 28 september 1921 de eerste lampen ingeschakeld, en wel 6 op De Bossche Pad en 5 op het Muntelterrein. Voor een aantal ingezetenen kwam dit moment niet vroeg genoeg. Toen medio september de verlichting gebruiksklaar was, maar uit bezuinigings-

De speciaal voor concertgangers geplaatste gaslantaarns bij de Zevensteense brug voor het Concertgebouw (ca. 1905).
(Foto: Stadsarchief)

oogpunt nog niet ingeschakeld, volgden vele klachten.⁷ Op 1 oktober werden 51 lampen in de Visstraat, Orthenstraat, Hooge Steenweg, Pensmarkt, Schapenmarkt, Vughterstraat, Kerkstraat en Hinthamerstraat ontstoken; 6 oktober nog eens 9 op het Muntelterrein, 2 en 19 november 19 lampen op de Stationsweg. Eind 1921 waren er 92 nieuwe elektrische lampen in bedrijf.

Aan de verandering zat ook een sociaal aspect. De gemeenteraad wilde toch niet zomaar de oude vertrouwde gaslantaarnaanstekers met hun lange stok met haak op straat zetten. Daarom besloot hij alle elektrische lantaarns te voorzien van een schakelaar, die de aansteker met zijn stok en haak bediende. De vooruitgang werd daarmee nog een beetje tegengehouden.⁸

Tussen 1921 en 1925 kreeg de ombouw van de straatverlichting in elektrische verlichting zijn beslag. Van op palen gemonteerde gaslantaarns werd met weinig moeite en kosten het bovenstuk, de lantaarn zelf, vervangen. Dit was bijvoorbeeld het geval op de Stationsweg. In het straatbeeld veranderde er weinig. Elders was dit wel het geval. De gasverlichting functioneerde in hoofdzaak met wandarmaturen. Voor elektrische verlichting van smalle straten was het doelmatiger om straatoverspanningen aan te brengen. De lampen werden op een hoogte van 8 meter opgehangen, met een onderlinge afstand van 35 à 40 meter,⁹ zoals in de Hinthamerstraat, de Orthenstraat en de Vughterstraat.

Hoe snel de ombouw plaats vond, laat het volgende overzicht zien:

Lantaarns	gas	elektrisch
1919:	404	-
1920:	522	-
1921:	627	92
1922:	564	304
1923:	-	635
1924:	84	1025
1925:	-	1140

De laatste gaslantaarns werden in 1925 omgebouwd. Er waren toen 1140 (elektrische) lampen in bedrijf. Daarmee was de periode van het gaslicht voorgoed voorbij. Er was echter één uitzondering. Uit curiositeit liet de gemeente op het Tilmanshofje een gaslantaarn staan. De bewoners bleven echter net zo lang protesteren tot ook deze laatste lantaarn in 1940 zijn gasgloeikop verloor, om te worden voorzien van een elektrische peer.¹⁰

Het is de laatste jaren weer heel modern om imitatie-gaslantaarns in het straatbeeld terug te brengen. Ook in Den Bosch staan op diverse plaatsen weer vierkante lantaarns met een koperen dak, vooral in de buurt van kleine steegjes. Bij de recent uitgevoerde renovatie van Vughterstraat, Hinthamerstraat en Kerkstraat is eveneens gekozen voor armaturen die teruggrijpen op vroeger tijden. Deze nostalgie is echter wel gebaseerd op de toepassing van elektrisch licht.

* Eddy Smits is werkzaam bij de BAM.

Noten

- 1 A.F.O. Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, dl. I ('s-Hertogenbosch 1910) 45.
- 2 J.H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's-Hertogenbosch*, dl. III (Utrecht 1777) 287.
- 3 G. Dil en E. Homburg, 'Gas' en A.N. Hesselmanns 'Elektricitet', in: H.W.E. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, dl. III (Zutphen 1993) 121-132.
- 4 P.J. van der Heijden en H. Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1981) 81, 86.
- 5 *Gemeenteverslag 's-Hertogenbosch 1891*, Bijlage O Gasfabriek.
- 6 J.F.E. Blasing, *Mensen en spanningen* (Leiden 1992) 63-68.
- 7 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, 14 september 1921.
- 8 *PNC-Het Huisgezin*, 17 februari 1951.
- 9 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, 3 oktober 1921.
- 10 *PNC-Het Huisgezin*, 17 februari 1951.